

ПРИРОДА ОБОВ'ЯЗКУ У ПОГЛЯДАХ ДЖ. СТ. МІЛЛЯ ТА ДЖ. ОСТІНА

Попович Т.П.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0002-8333-3921*

Попович Т.П. Природа обов'язку у поглядах Дж.Ст. Мілля та Дж. Остіна.

Стаття присвячена аналізу природи обов'язків у світлі поглядів окремих мислителів утилітаризму та позитивізму, а саме: Дж.Ст. Мілля та Дж. Остіна. Автором наголошується, що утилітарне бачення Дж.Ст. Мілля, перш за все, пов'язує обов'язок не стільки з прагненням максимізувати благо в суспільстві, скільки – мінімізувати шкоду від учинків індивідів. Обов'язок характеризується примусом до певних суспільно корисних дій, за невиконання яких індивід може бути підданий відповідальності. При цьому він зобов'язаний утримуватися від усього, що зашкоджує іншим. Відтак, обов'язком є те, що можна вимагати від людини. На думку мислителя, сфера моральних обов'язків включає у себе правила, які і визначають саме ті обов'язки, що суспільство затвердило для виконання. Критерієм правильності наших учинків є те, в якій мірі вони сприяють досягненню щастя – найвищій меті людських прагнень. Мотиви ж виконання моральних обов'язків полягають у так званих зовнішніх і внутрішніх моральних санкціях. Цікавими є погляди Дж. Ст. Мілля на справедливість, яка передбачає не тільки обов'язок вчиняти правильно (і відповідно не вчиняти неправильно), але і вимогу певних осіб з приводу того, на що у них є моральне право.

Разом з тим, вчення Дж. Остіна (так звана теорія наказів) регламентує жорстку концепцію обов'язків, які пронизують всю правову систему. Обов'язок втілюється у наказі, реалізовується через закон, забезпечуючись санкцією. Санкція – необхідний елемент закону, за її відсутності втрачає свою силу зобов'язуюча дія правових норм. Англійський вчений дещо радикалізує вчення про обов'язки: існування прав можливе тільки завдяки існуванню обов'язків. Виконання обов'язку – це сповнення волі особи (Бога, суверена чи приватного індивіда), яка володіє владою (вищістю, могутністю). Слід відзначити, що лише в контексті релігійних обов'язків, які випливають з божественних законів, вчений говорить про мотивацію виконання обов'язків – найбільше щастя для всіх людей. У решті випадків передбачається безкомпромісна й така, що не враховує волі особи, реалізація наказів вищих нижчими. Суспільство стає спільнотою людей, у якій панує обов'язок, завдяки якому лише й можливий розвиток і забезпечення блага для всіх.

Ключові слова: обов'язок, утилітаризм, позитивізм, наказ, закон, санкція

Popovych T. The nature of obligation in the views of J. St. Mill and J. Austin.

The article is devoted to the analysis of the nature of obligations in the light of the views of certain thinkers of utilitarianism and positivism, namely: J.St. Mill and J. Austin. The author emphasizes that the utilitarian vision of J.St. Mill, first of all, connects obligation not so much with the desire to maximize good in society, but with minimizing harm from the actions of individuals. The obligation is characterized by compulsion to certain socially useful actions, for failure of which the individual may be held liable. At the same time, he is obliged to refrain from everything that harms others. Therefore, an obligation is what can be demanded from a person. According to the thinker, the sphere of moral obligations includes rules that determine exactly those obligations that society has approved for fulfillment. The criterion of the correctness of our actions is the extent to which they contribute to the achievement of happiness - the highest goal of human aspirations. The motives for fulfilling moral obligations are the so-called external and internal moral sanctions. According to J. St. Mill, justice involves not only the obligation to do right (and not to do wrong), but also the demand of certain persons regarding what they have a moral right to do.

At the same time, the teaching of J. Austin (the so-called theory of orders) regulates a strict concept of obligations that permeates the entire legal system. The obligation is embodied in an order, implemented through the law, provided with a sanction. The sanction is a necessary element of the law, in its absence the binding effect of legal norms loses its force. The English scientist somewhat radicalizes the doctrine of obligations: the existence of rights is possible only due to the existence of obligations. The fulfillment of an obligation is the fulfillment of the will of a person (God, a sovereign or a private individual) who possesses power (supremacy). It should be noted that only in the context of religious obligations, which derive from divine laws, the scientist talks about the motivation of fulfilling obligations - the greatest happiness for all people. In the remaining cases, the implementation of the orders of superiors by inferiors is assumed to be uncompromising and does not take into account the will of the individual. Society becomes a community of people in which obligation reigns, thanks to which development and provision of good for all is possible.

Key words: obligation, utilitarianism, positivism, order, law, sanction

Постановка проблеми. Позитивістська і утилітарна концепції обов'язків у цілому є схожими, хоч і ґрунтуються на різних принципах (зобов'язуваності та корисності). Категорія обов'язку пов'язана безпосередньо з тим, аби таким чином влаштувати суспільний устрій, щоб забезпечити розвиток, гармонію і навіть прогрес індивідів і колективного цілого. При цьому, все ж таки, можна спостерігати жорсткість позитивізму в сенсі усвідомлення ролі обов'язків як таких і, відповідно, деяку м'якість утилітаристської позиції, що найочевидніше спостерігається в ученні Дж.Ст. Мілля, де значимість обов'язків зберігається, проте вона не здатна перевищити вагомість свободи і персональної відповідальності індивіда. У даній науковій розвідці зосередимо свою увагу на уявленнях про обов'язки окремих мислителів утилітаризму та позитивізму, а саме: Дж.Ст. Мілля та Дж. Остіна.

Стан опрацювання. Відзначимо, що певні аспекти розглядуваної проблематики були предметом дослідження таких вчених, як: Б. Бікс (B. Bix), Д. Браун (D. Brown), Д. Брінк (D. Brink), А. Гофман, Ж. Коулман (J. Coleman), Дж. Райлі (J. Riley), В. Рамбл (W. Rumble), С. Стампф (S. Stumpf), Г. Харт (H. Hart), Ф. Шауер (F. Schauer) та ін.

Метою статті є дослідження та здійснення аналізу природи обов'язку у світлі поглядів Дж.Ст. Мілля та Дж. Остіна.

Виклад основного матеріалу.

1. Дж.Ст. Мілля, відомий англійський філософ, послідовник І. Бентама, в праці «Про свободу» виражає кілька суджень стосовно обов'язків. Так, передусім, обов'язки пов'язуються англійським мислителем із відповідальністю. Індивіда можна цілком справедливо примушувати здійснювати певні позитивні дії на користь інших індивідів. За їх невиконання він може бути підданим відповідальності перед суспільством. Людина здатна шкодити іншим як своїми діями, так і бездіяльністю. В обох випадках вона несе відповідальність за спричинене нею зло. Однак, наголошує Дж.Ст. Мілля, якщо відповідальність за спричинене зло є загальним правилом, то відповідальність за неусунення зла не є правилом, але винятком [1, с. 19-20]. Разом із тим, мають місце випадки, коли індивід не притягується до відповідальності за спричинене ним зло. Йдеться про ті ситуації, коли контроль суспільства виявляється недовірливим і навіть шкідливим, чи навіть коли подібний контроль веде за собою спричинення іншого зла, ще більшого, аніж попереднє. В означених випадках індивід повинен стати сам для себе найбільш строгим суддею, виходячи з міркувань його совісті, адже він вільний від будь-якого іншого суду [1, с. 20-21].

Дж.Ст. Мілля, відстоюючи необхідність захисту індивідуальної свободи, все ж передбачав певні обмеження. Йдеться про те, що індивід не може бути шкідливим для інших, тобто повинен утримуватися від усього, що зашкоджує іншим. Він може діяти згідно з власними здібностями і позиціями лише тоді, коли його дії стосуються безпосередньо його самого [1, с. 108]. Англійський мислитель переконаний, що індивід тільки тоді може розвиватися, коли володіє повною свободою провадити такий спосіб життя, який він вважає кращим. Все, що знищує індивідуальність, виражає деспотизм [1, с. 124]. Що стосується держави, то вона повинна поважати свободу кожного індивіда в усьому, що стосується його самого, однак володіє й обов'язком здійснювати ретельний нагляд за тим, як індивід користується владою, яку він має щодо інших індивідів [1, с. 213]. До прикладу, якщо батьки неналежно турбуються про своїх дітей, держава повинна потурбуватися про те, аби батьки належно виконували свої обов'язки стосовно дітей [1, с. 215]. Разом із тим, людина має бути вільна від примусового втручання, щоб у свій спосіб переслідувати всі задоволення, за винятком безпеки. Вона виконує обов'язки, розподілені згідно з моральними правилами, що встановлені компетентною більшістю.

Остання визнає, що немає необхідності проводити процедуру голосування для прийняття колективних суджень стосовно різних видів задоволень (крім безпеки) [2, р. 83].

Варті уваги ідеї щодо обов'язків Дж.Ст. Мілля, які він висловлює у праці «Утилітаризм». На кожному, перш за все, лежить моральний обов'язок утримуватися від дій, які можуть негативно вплинути на суспільство. Вчений відзначає, що індивіду у більшості випадків необхідно турбуватися про свій власний добробут, інтереси й щастя близьких йому людей. Лише тим, хто в змозі впливати на суспільство в цілому, притаманний обов'язок турбуватися про нього [3, с. 85]. Обов'язком є те, «що можна вимагати від людини». За протилежного випадку про обов'язок не йдеться. Бувають вчинки, відзначає Мілля, які відповідають нашим очікуванням, і це викликає у нас захоплення; якщо ж подібного людини не робить, то це може спричинити несхвалення чи навіть зневагу. Цілком допустимо при цьому, що здійснення цих певних учинків не було обов'язком тієї чи іншої людини, а тому «ми не маємо підстав говорити про порушення морального обов'язку, засуджувати її чи вважати такою, що заслуговує на покарання [3, с. 183, 185].

Дж.Ст. Мілля наполягав на тому, що сфера моральних обов'язків завжди включає у себе правила, які керують діями. Такі правила визначають і оприлюднюють ті обов'язки, які суспільство ствердило виконувати. Вони мають бути набагато конкретнішими, аніж принцип корисності. Правила вважаються моральними в тому випадку, коли зло, якому вони запобігають, чи переваги, які вони надають, явно перевищує зло, якого вони «вартують». Для англійського мислителя моральні правила не стільки спрямовуються на максимізацію добра для людства, скільки зводять до мінімуму шкоду для нього [4, р. 130].

У кожному індивіді, проголошує Дж.Ст. Мілля, закладене уявлення про себе як про істоту соціальну, а звідси – прагнення до того, аби жити в гармонії з почуттями ближніх. Подібна вкоріненість не є стереотипом виховання чи законом, однак атрибутом душі, без якого неможливо комфортно жити. Це і є «вища моральна санкція моралі, заснована на принципі найбільшого щастя» [3, с. 133, 135]. Щастя – єдина ціль людських устремлінь, а тому критерієм правильності наших учинків є те, в якій мірі вони сприяють досягненню такої цілі [3, с. 149]. Поганий вчинок характеризується тим, що він має бути покараний у той чи інший спосіб: законом, суспільною думкою чи докорами власної совісті [3, с. 183]. Водночас окремі дії є дозволеними, тобто ані обов'язковими, ані забороненими. Коли ж кілька дій характеризуються як правильні, ми зобов'язані виконати ту чи іншу з них [5, р. 10].

Англійський філософ роздумує над тим, які мотиви схиляють людину виконувати її моральні обов'язки. Виходячи з принципів утилітарної етики, він приходять до висновку, що такими є «зовнішні і внутрішні моральні санкції». Зовнішніми можуть бути, зокрема: сподівання заслужити схвалення, страх накликати на себе немилість з боку ближніх чи Творця, прив'язаність до ближнього і любов до Бога [3, с. 111]. Внутрішня санкція морального обов'язку зводиться до того, що можна визначити як совість – суб'єктивне почуття, закладене в глибині душі [3, с. 115]. Совість існує як «факт людської природи», однак отримує більш ефективне втілення, коли людина була морально вихована. Вона стає більш чутливою до своїх дій [3, с. 117].

З категорією морального обов'язку в Дж.Ст. Мілля пов'язаний феномен справедливості, яка передбачає «не лише обов'язок вчинити правильно і не вчинити неправильно, але й дещо більше, а саме – що дехто може вимагати від нас того, на що він має моральне право». При цьому «ніхто не має морального права розраховувати на нашу великодушність чи благодіяння, оскільки в нас немає морального обов'язку надавати їх яким-небудь конкретним людям» (у такий спосіб вчений трактує відмінність між справедливістю та такими якостями, як щедрість чи великодушність) [3, с. 189]. Почуття справедливості, на думку англійського мислителя, містить два суттєві елементи: по-перше, бажання покарати людину, яка вчинила зло; по-друге, впевненість у тому, що існує особа (особи), якій (яким) така шкода була завдана. Перше бажання (покарати), зокрема, має природний, практично інстинктивний характер, і виходить із прагнення до самозахисту та почуття симпатії [3, с. 191]. У цілому ж Дж.Ст. Мілля називає справедливість збірним поняттям для корисних інструментів суспільного життя, що володіють більшим авторитетом і зобов'язуючою силою, аніж будь-які інші подібні інструменти [3, с. 239]. Вчинок є несправедливим, коли він неправильний і порушує чийсь права. В свою чергу, хтось має права тоді, якщо володіє вимогою, яку суспільство має захищати силою закону чи громадської думки [6, р. 385].

2. **Дж. Остін.** Своє уявлення про обов'язки один із перших представників юридичного позитивізму Дж. Остін розкриває у працях «Визначення області (предмету) юриспруденції» та «Лекції про юриспруденцію, чи Філософія позитивного закону». Англійський вчений пропонує так звану команд-

ну теорію права або теорію наказів. Закони чи правила є видами наказів [7, р. 6]. Наказ є «виявлення бажання», що володіє своєю особливістю: «сторона, до якої він скерований, підлягає злу від іншої, якщо вона не виконає бажання». Звідси, особа є зобов'язаною відповідно до наказу або підлягає обов'язку стосовно підкорення йому [7, р. 7]. Отже, Дж. Остін стверджує співвідносність понять наказ і обов'язок: «скрізь, де має місце обов'язок, виявляється наказ, і коли виявляється наказ, накладається обов'язок» [7, р. 7]. Те зло, яке, ймовірно, буде застосовано до особи, яка знехтувала наказом чи порушила зобов'язання, називається санкцією або примусом до послуху (до покорі). Одна сторона зобов'язана підкоритися наказу іншої, якщо інша сторона, яка наказує, має владу і мету завдати зла чи болю у разі невиконання її наказу. Звідси, хтось має «звичку підкорятися» іншому, коли його влада є не просто випадковою чи тимчасовою, але частою або постійною [8, р. 605]. Відповідно, погрожуючи чи накладаючи санкції на громадян і посадових осіб, закон породжує звичку підкорятися у тих, хто інакше не був би схильний сприймати директиви закону як підставу для дій [9, р. 4].

У такий спосіб, на думку англійського мислителя, поняття наказу містить у собі наступні аспекти: по-перше, бажання однієї розумної істоти, яке інша має виконати чи утриматися від чого-небудь; по-друге, зло, яке виходить від першої істоти, має бути понесене другою, якщо вона не виконає означене бажання; по-третє, вираження бажання словами чи іншими знаками [7, р. 11]. Коли йдеться про можливість заподіяння зла чи про відповідальність перед злом, Дж. Остін використовує термін «обов'язок» чи «зобов'язання», тоді ж, коли мова йде про саме зло, застосовується термін «санкція» [7, р. 12]. Вчений поділяє накази на два види: закони чи правила, випадкові або окремі. Закон чи правило зобов'язують діяти в цілому, а випадкові (окремі) накази зобов'язують до конкретних дій. Ті дії, які наказує чи забороняє випадкова (окрема) команда, визначаються їх специфічними чи індивідуальними ознаками [7, р. 12-13]. Найбільш яскраво відмінність між законом і випадковим наказом демонструють судові розпорядження. Так, якщо законодавець наказує вшати злодіїв, то суддя, беручи до уваги конкретну крадіжку і конкретного злодія, наказує повісити злодія згідно з наказом законодавця [7, р. 15]. Таким чином, якщо закон адресується всій громаді чи загалом усім особам, окремий наказ – індивідуально певній особі.

Дж. Остін зазначає, що поняття «закон» застосовується як до належних законів, так і до неналежних. Неналежними є такі закони, яким не вистачає деяких з істотних ознак імперативного закону, однак на які поширюється означений термін за аналогією чи через метафору [7, р. 126]. Належні закони поділяються на ті, що встановлені Богом для людських створінь, та ті, що встановлені людьми для людей. У когорті останніх законів розрізняються ті, що утверджені людьми як політичними вищими особами, а також ті, що утверджуються людьми як приватними особами. Неналежні закони, по суті, є лише почуттями і думками, які відчують чи яких дотримуються люди з огляду на людську поведінку [7, р. 128]. Цю групу законів англійський мислитель називає «позитивною мораллю». Вони встановлюються загальною громадською думкою: членів професії, мешканців міста чи провінції, нації чи незалежного політичного суспільства тощо [7, р. 146].

Дж. Остін визначає кілька груп актів особливих за своєю природою і водночас відмінних від «класичних» законів у строгому позитивному сенсі. Ними є: 1) людські закони (позитивна мораль), які не володіють імперативним характером; вони не накладають обов'язків і не озброєні санкціями; 2) так звані метафоричні закони; 3) акти законодавчих органів, спрямовані на роз'яснення позитивних законів; це інтерпретаційні акти, які тільки декларують, якими є обов'язки; 4) акти про скасування законів і звільнення від існуючих обов'язків; вони позначають відкликання наказів, дозволяючи тим, кому вони адресовані, утриматися від їх виконання; 5) акти неповного зобов'язання, що не є обов'язками; до прикладу, акт, який декларує лише, що певні дії є злочинами, проте не передбачає жодного покарання за вчинення відповідних дій [7, р. 21-24].

У цілому, наголошує вчений, закони та інші накази виходять від вищих і зобов'язують нижчих. Під «вищістю» тут розуміється «могутність», тобто здатність впливати на інших злом чи болем, змушувати їх, спираючись на відповідний страх, влаштовувати свою поведінку згідно з бажанням вищих. До прикладу, такими вищими є Бог (щодо людства), суверен (щодо громадян), пан (щодо раба чи слуги), батько (щодо дітей) [7, р. 19]. Відповідно, людство, громадяни і т.д. є нижчими, або такими, яких зобов'язують. Що стосується, зокрема, суверена, то його можливо ідентифікувати за двома основними ознаками: по-перше, звичним послухом з боку основної частини населення; по-друге, звичним невиконанням наказів будь-якого іншого керівника [10, р. 991]. Вказавши, що закони (у строго позитивному сенсі) виходять лише від суверена як політичного вищого, на думку Дж. Остіна, суверен не може зв'язувати себе власними законами [11, р. 127].

Англійський мислитель виділяє декілька груп законів, які продукують ті чи інші обов'язки. Перша така група – божественні закони чи закони Бога, адресовані Його людським створінням. Обов'язки, які випливають з таких законів, називаються релігійними, а їх порушення – гріхами. Божественні закони Дж. Остін поділяє на: розкриті та не розкриті. Не розкриті ще називають природним правом чи законом природи. Тоді як розкриті – це виразні накази Бога: частини слова Божого, заповіді, виголошені безпосередньо Богом чи Його слугами (посланцями) [7, р. 31-32]. Дія і мета божественних законів полягає у тому, аби здобути найбільш можливе щастя для всіх розумних створінь [7, р. 41]. Друга група законів – позитивні. Позитивними законами можна назвати лише ті закони, які накладають обов'язки і передбачають санкції за їх невиконання чи недотримання. Вони встановлюються трьома суб'єктами: по-перше, монархами чи суверенними органами як вищими політичними керівниками; по-друге, людьми в стані підпорядкування як підлеглими політичними керівниками; по-третє, приватними особами на виконання законних прав [7, р. 139]. Третя група законів – позитивні моральні правила, згадані нами вище.

Відповідну класифікацію обов'язків Дж. Остін відтворює у своїй праці – «Лекції про юриспруденцію, чи Філософія позитивного закону». Зокрема, він поділяє їх на:

1) позитивні й негативні: перші означають зобов'язання щось здійснити, тоді як другі – утриматись від певних дій [12, р. 161]; виконання позитивного обов'язку припиняє і обов'язок, і право, тоді як негативний обов'язок ніколи не погашається виконанням [12, р. 217];

2) відносні й абсолютні: перші покладаються на одну сторону й відповідають праву, що належить іншій стороні; другі ж не передбачають права, на яке обов'язок відповідає [12, р. 161-162]. Абсолютними є такі випадки обов'язків: а) якщо наказано, що дії мають бути вчинені чи заборонені щодо сторони, на яку спрямований наказ (до прикладу, утриматися від самогубства); б) коли наказано, що дії мають бути вчинені чи заборонені щодо сторін, які не є певними конкретними особами (до суспільства, людства в цілому тощо); в) якщо покладений обов'язок не є обов'язком щодо людини; г) коли обов'язок виконується лише щодо суверена, який його накладає [12, р. 194].

Дж. Остін підкреслює пряму залежність існування прав від існування обов'язків. Так, кожне право не просто передбачає обов'язок, але й існує завдяки накладенню обов'язку. Оскільки продовжує існувати обов'язок, продовжує так само існувати й право. Відповідно до поділу законів англійський вчений вказує й на поділ прав: ті, що надаються законом Божим, є божественними; ті, що надаються позитивним законом, є позитивними; ті ж, які надаються позитивною мораллю, є моральними, тобто санкціонуються і захищаються морально [12, р. 168]. Кожне законне право містить у собі три елементи: суверенний уряд, який установлює закон, через який покладає відповідний обов'язок; особа чи особи, яким надано право; особа чи особи, на яких накладено обов'язок [12, р. 303].

Висновки. Таким чином, у працях «Про свободу» і «Утилітаризм» Дж.Ст. Мілля можемо простежити окремі судження філософа стосовно категорії обов'язку. Так, слід зазначити, що утилітарне бачення Дж.Ст. Мілля, перш за все, пов'язує обов'язок не стільки з прагненням максимізувати благо в суспільстві, скільки – мінімізувати шкоду від учинків індивідів. Обов'язок характеризується примусом до певних суспільно корисних дій, за невиконання яких індивід може бути підданий відповідальності. При цьому він зобов'язаний утримуватися від усього, що зашкоджує іншим. Відтак, обов'язком є те, що можна вимагати від людини. На думку мислителя, сфера моральних обов'язків включає у себе правила, які і визначають саме ті обов'язки, що суспільство затвердило для виконання. Критерієм правильності наших учинків є те, в якій мірі вони сприяють досягненню щастя – найвищій меті людських прагнень. Мотиви ж виконання моральних обов'язків полягають у так званих зовнішніх і внутрішніх моральних санкціях. Цікавими є погляди Дж.Ст. Мілля на справедливість, яка передбачає не тільки обов'язок вчиняти правильно (і відповідно не вчиняти неправильно), але і вимогу певних осіб з приводу того, на що у них є моральне право. Разом з тим, держава максимально обмежена в своєму втручанні в людське життя, за винятком тих випадків, коли йдеться про безпеку індивідів. Також на неї покладається обов'язок здійснювати ретельний нагляд за тим, як особи користуються владою, якою вони володіють по відношенню до інших.

Відтак, вчення Дж. Остіна (так звана теорія наказів) регламентує жорстку концепцію обов'язків, які пронизують всю правову систему. Обов'язок втілюється у наказі, реалізовується через закон, забезпечуючись санкцією. Санкція – необхідний елемент закону, за її відсутності втрачає свою силу зобов'язуюча дія правових норм. Англійський вчений дещо радикалізує вчення про обов'язки: існування прав можливе тільки завдяки існуванню обов'язків. Виконання обов'язку – це сповнення волі особи (Бога, суверена чи приватного індивіда), яка володіє владою (вищістю, могутністю). Обов'язки мислитель

поділяє на відносні та абсолютні; позитивні й негативні. Також здійснює розмежування наказів на два типи: закони чи правила, випадкові або окремі. Закони в Дж. Остіна мають місце трьох видів: божественні, позитивні та моральні (позитивна мораль). Остання група законів санкціонується силою суспільного впливу (громадської думки). Слід відзначити, що лише в контексті релігійних обов'язків, які випливають з божественних законів, вчений говорить про мотивацію виконання обов'язків – найбільше щастя для всіх людей. У решті випадків передбачається безкомпромісну й таку, що не враховує волі особи, реалізацію наказів вищих нижчими. Суспільство стає спільнотою людей, у якій панує обов'язок, завдяки якому лише й можливий розвиток і забезпечення блага для всіх.

Список використаних джерел:

1. Милль Дж.Ст. О свободе. Нью Йорк: Chalidze Publications, 1982. 234 с.
2. Riley J. Mill's extraordinary utilitarian moral theory. *Politics, Philosophy & Economics*. 2010. № 9. P. 67–116.
3. Милль Дж.Ст. Утилитаризм: Пер. с англ. \ предисл. А.С. Земерова. Ростов-на-Дону: Донской изд. дом, 2013. 240 с.
4. Edwards R.B. The principle of utility and Mill's minimizing utilitarianism. *The Journal of Value Inquiry*. 1986. № 20. P. 125–136.
5. Jacobson D. J.S. Mill and the diversity of utilitarianism. *Philosophers' Imprint*. 2003. Vol. 3. P. 1–18.
6. Brink D.O. Mill on justice and rights. *A Companion to Mill*. Ed. by C. Macleod and D.E. Miller. John Wiley & Sons, Inc., 2017. P. 374–389.
7. Austin J. The province of jurisprudence determined. London: John Murray, 1832. 391 p.
8. Kronman A. Hart, Austin, and the concept of a legal system: the primacy of sanctions. *The Yale Law Journal*. 1975. Vol. 84. P. 584–607.
9. Schauer F. Was Austin right after all? On the role of sanctions in a theory of law. *Ratio Juris*. 2010. Vol. 23. P. 1–21.
10. Rumble W.E. Legal Positivism of John Austin and the Realist Movement in American Jurisprudence. *Cornell Law Review*. 1981. Vol. 66. P. 986–1031.
11. Stumpf S.E. Austin's theory of the separation of law and morals. *Vanderbilt Law Review*. 1960. Vol. 16. P. 117–149.
12. Austin J. Lectures on jurisprudence. New York: Henry Holt and Company, 1875. 504 p.